De dag na de bevrijding

Paul Scheffer

De dag na de bevrijding

Een drieluik over Europa

2026 Prometheus Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Paul Scheffer
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld © René Magritte, *La Belle Société* c/o Pictoright Amsterdam 2026
Foto auteur Dieter Telemans/ANP
Zetwerk Mat-Zet bv, Weesp
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5639 8

Voor Saïda Sakali

Einde en begin

Na elke oorlog
moet iemand opruimen.
Min of meer netjes
wordt het tenslotte niet vanzelf.

Iemand moet het puin
aan de kant schuiven
zodat de vrachtwagens met lijken
door kunnen rijden. (...)

Iemand moet een balk aanslepen
om de muur te stutten,
iemand het glas in het raam zetten,
de deur in de hengels tillen.

Fotogeniek is het niet
en het kost jaren.
alle camera's zijn al
naar een andere oorlog. (...)

Zij die wisten
waarom het hier ging,
moeten wijken voor hen
die weinig weten.
En minder dan weinig.
En tenslotte zo goed als niets.

In het gras, dat oorzaak
en gevolg overwoekert,
moet iemand liggen die
met een aar tussen zijn tanden
lui naar de wolken gaapt.

Wisława Szymborska

INHOUD

WOORD VOORAF 11
Het einde van de naoorlogse tijd

I ECHO'S VAN DE ONDERGANG 27
herinneringsgemeenschap

Schuilen in de levensboom 29 – Tot rustpunt bestemd 46 – Zo zag de vergelding eruit 69 – Gewillige buren in Polen 92 – De Armeense erfenis van Lemkin 110 – Postkoloniale erkenning 128 – Het drama van de vrijheid 151

II EEN EENZAAM RISICO 173
vrijheidsgemeenschap

Een beter conformisme 175 – Het conservatieve onbehagen 196 – Ontgrenzing en ordening 215 – De autoritaire verleiding 240 – Verdraagzaamheid mengt met vrees 264 – Hoor en wederhoor 289 – Richting schept ruimte 310

III HEEL ONS FUNDAMENT 331
veiligheidsgemeenschap

De oercatastrofe 333 – De ontsnapping van Hitler 350 – Terug naar Jalta 369 – De klacht van Kundera 389 – Wantrouwen in eigen land 413 – Joegoslavië en wij 436 – Een erfenis zonder testament 457

NAWOORD 489
Er rest altijd een geheugen

Verantwoording en woord van dank 505
Noten 509
Bibliografie 537
Persoonsnamenregister 553

SCHUILEN IN DE LEVENSBOOM

Wie de bibliotheek binnenkomt wordt getroffen door de intimiteit van de ruimte. De duizenden bruine, rode en zwarte banden ogen onverstoorbaar. De goed beveiligde ramen houden het straatgewoel op afstand. In deze sobere ruimte heerst een rechtlijnige rust: het calvinisme was blijkbaar ook tot deze gemeenschap van gelovige nieuwkomers doorgedrongen. De bezoeker wordt op een onnadrukkelijke manier uitgenodigd tot de inkeer die nodig is voor alle denken.

De bibliotheek Ets Haim bij de Portugese synagoge in Amsterdam werd opgericht in 1616 en is nog steeds in gebruik. Dat mogen we een klein wonder noemen na alle wisselvalligheden van ruim vier eeuwen geschiedenis, die ook in de hoofdstad een spoor van geweld hebben getrokken. Ets Haim, Hebreeuws voor Boom van het Leven, vormt het beginpunt van onze verkenningsreis naar de herinneringsgemeenschap die in ons werelddeel met vallen en opstaan vorm krijgt.

Terwijl ik ronddwaalde langs de boeken kwam een passage bovendrijven van Stefan Zweig. Ze komt uit een brief die hij schreef aan mijn grootvader Herman Wolf. Deze filosoof en letterkundige onderhield al langere tijd contact met de Oostenrijkse schrijver. Wolf vroeg in 1935 of het niet mogelijk was om een protest te laten horen tegen Hitler. Het zou toch betekenisvol zijn wanneer grote schrijvers zich publiekelijk uitspraken. Zweig schreef terug: ‘Een protest zoals u voorstelt heeft geen enkele zin. Het is een van de successen van dictaturen dat ze de invloed van het zogenaamde geestelijke in de wereld hebben verzwakt door ieder protest domweg te negeren en schaamteloos aan te tonen

dat ijzer sterker is dan papier.' Hij heeft weinig verwachtingen meer: 'Twintig jaar geleden kon een oproep van Romain Rolland de wereld in beroering brengen, dertig jaar geleden gold dat voor een brief van Tolstoj, maar dat waren nog de tijden waarin je wegens één mishandelde soldaat de parlementen bestormde en in geval van onrecht, zoals in de zaak-Dreyfus, de hele wereld één front vormde.'

De ontreddering van Zweig spreekt uit een andere passage in zijn brief: 'Naar mijn gevoel is nu aan één ding behoefte (en we hebben er al vaak over gesproken), namelijk aan duidelijkheid op het beslissende punt dat het jodendom op heel weinig of helemaal geen hulp van buiten kan rekenen. Dat zou tot het inzicht moeten leiden dat het jodendom zichzelf moet helpen, vooral door eensgezind te zijn en voor een herkenbare vertegenwoordiging te zorgen. Is dit enorme gevaar niet voldoende om voor een korte periode de tegenstellingen te overwinnen, dan gaat het joodse volk werkelijk onder een historische schuld gebukt.'

Zweig werkte in de tijd van deze brief aan zijn boek *Castellio gegen Calvin – oder ein Gewissen gegen die Gewalt*. Hij schrijft aan Wolf in een latere brief: 'Ik stuur u, zodra het zover is, ook nog de drukproef van het nieuwe boek, dat overigens ook een zekere relatie met Nederland heeft omdat Nederland die man [Castellio, P.S.] uit de vergetelheid heeft gehaald en zijn morele grootheid heeft aangetoond. In dit nieuwe boek zult u misschien de politieke stellingname vinden die u tot dusver hebt gemist. Het is vanzelfsprekend geen polemiek, daarvoor heb ik geen talent, maar misschien een striktere analyse van de dictatuur.'

Zweig vertelt in dat boek het verhaal van de machtsovername in Genève door Johannes Calvijn, die in 1536 en de jaren erna stap voor stap een religieus schrikbewind in de stad introduceert. Het ene verbod stapelt op het andere. We herkennen het religieuze fundamentalisme dat diep in de persoonlijke levenssfeer binnendringt: alle burgers moeten een eed afleggen op de nieuwe catechismus, er mag geen uitbundige kleding meer worden gedragen, er komen strenge beperkingen voor drankgebruik en het maken van muziek, en het wordt regel om de zedelijkheid van mensen te controleren door bezoek aan huis.

Hoe is het mogelijk dat de burgers van Genève zich hieraan onder-

werpen? Daarin klinkt de vraag door: hoe is het mogelijk dat een Hitler zo veel aanhang heeft verworven? 'Eenieder die mensen een nieuw vergezicht van eenheid en zuiverheid voorhoudt, roept in eerste instantie de meest verheven krachten bij hen op: hun opofferingsgezindheid, hun begeestering.' Zweig schetst een portret van de misantroop die Calvijn was: 'De asceet is altijd – denk aan Robespierre – het gevaarlijkste soort van despoot. Wie niet zelf ten volle deelheeft aan het menselijke zal altijd onmenselijk tegenover zijn medemensen zijn.' In het achterhoofd speelt de asceet Hitler mee.

Het verhaal dat Zweig vertelt gaat over een eenling, Miguel Servet, die zich op theologische gronden tegen Calvijn verzet en op de brandstapel eindigt. Later is deze executie omschreven als 'de eerste religieuze moord binnen de reformatie'. Vervolgens werpt Sebastian Castellio (1515-1563) zich op als de verdediger van Servet en keert zich tegen Calvijn in een aantal geschriften over de gewetensvrijheid. Zweig vereenzelvigt zich met de moedige eenling en wordt niet moe diens keuze voor de vrijheid van meningsuiting te beklemtonen: niet Locke, niet Voltaire, maar Castellio heeft zich als eerste zo voor de tolerantie uitgesproken.

Het boek vormt samen met zijn in 1934 verschenen studie over Erasmus een tweeluik dat een vrijzinnige levenshouding in tijden van gewetensdwang documenteert. En het is, zoals Zweig aan Wolf schrijft, niet moeilijk om in het boek over Castellio een zinnebeeld te zien van de eerzame en eenzame dissident: 'Degene die tegen de machthebbers van het uur het woord verheft zal weinig gehoor vinden door de onuitsprekelijke lafheid van ons aardse geslacht; ook Sebastian Castellio heeft op het beslissende moment niemand behalve zijn eigen schaduw achter zich.' En niet alleen is de dissident eenzaam, hij heeft ook niet de furieuze energie die bij alle leerstelligheid hoort. De zachtmoedige Zweig weet waar hij het over heeft: 'Humanistische of erasmiaanse naturen zijn geen fanatieke strijders.' En precies daarin ligt al te vaak de kwetsbaarheid van het humanisme: uit naam van volk en vaderland kunnen de emoties gemakkelijker richting krijgen dan met een beroep op het algemeen menselijke.

Castellio's polemiek tegen Calvijn – *Contra libellum Calvini* – is geschreven in 1554, maar wordt door de censuur verboden en zal pas vele

jaren later in druk verschijnen door toedoen van Nederlandse remonstranten. Zweig slaagt erin zijn leven en werk opnieuw te belichten. Dit levensverhaal krijgt midden jaren dertig een enorme lading. Ook al eindigt hij zijn boek met een bekentenis van zijn geloof in de uiteindelijke overwinning van de vrijheid, ondertussen wegen in die jaren de eenzaamheid en de machteloosheid zwaarder. Dat brengt hem tot de slotsom dat 'ijzer sterker is dan papier'.

We begrijpen het pessimisme van Zweig, die zich bewust was van de manier waarop dictaturen het vrije woord vertrappen. Toch zijn er ook andere verhalen te vertellen. Zo toont de bibliotheek Ets Haim met haar bijna vijfentwintigduizend boeken en zeshonderd manuscripten een wonderbaarlijke geschiedenis van overlevering en overleving. Vierhonderd jaar later is het nog steeds een functionerende bibliotheek van de joodse gemeenschap en tot ver daarbuiten een toonbeeld van continuïteit.

De synagoge en de bibliotheek vormen een nalatenschap van joodse migranten die eind zestiende eeuw naar Amsterdam trokken. Na de christelijke machtsovername in Spanje en Portugal waren ze gedwongen om zich te bekeren. Zo hadden ze na 1492 vele decennia als 'nieuwe christenen' geleefd. Het had tijd nodig voordat ze na hun aankomst in Amsterdam hun joodse tradities weer oppakten. De autoriteiten legden weliswaar een meer dan gemiddelde tolerantie aan de dag, maar er golden talrijke beperkingen op religieus en economisch gebied. Zo kregen joden geen toegang tot de ambachten die in gildeverband werden uitgeoefend en dat waren vrijwel alle ambachten. Het grootste deel van de joodse gemeenschap was dan ook aangewezen op markt- en straathandel.

Zeker nadat er in de achttiende eeuw meer immigratie kwam van armere joden uit Duitsland en Oost-Europa, waren de levensomstandigheden van het overgrote deel van de joodse bevolking in de hoofdstad slecht. De formele gelijkberechtiging van de joden in 1796 veranderde daar vooralsnog weinig aan. Toch is dat jaar wel een kantelpunt in de joodse geschiedenis van de Lage Landen. Besloten werd 'dat geen Jood

zal worden uitgeslooten van eenige rechten of voordelen, die aan het Bataafse Burgerrecht verknogt zijn'. Die stap zou pas in de bezettingsjaren ongedaan worden gemaakt.

Ondanks de verpaupering ontstond een rijk religieus en cultureel leven. De bibliotheek getuigt daarvan. Deze werd in 1616 opgericht als ondersteuning van een religieuze school die onder meer bestudering van de Torah tot doel had. Iets later werd een broederschap opgericht met als belangrijkste doel om talentvolle studenten financieel te ondersteunen zodat ze door konden leren. Een van de belangrijkste bibliothecarissen in deze lange geschiedenis is David Montezinos, die van 1866 tot 1916 de boekenverzameling beheerde en verder uitbreidde. Sindsdien bestaat de bibliotheek uit twee afzonderlijke collecties: Ets Haim en Livraria Montezinos.

Dat deze joodse bibliotheek, de oudste in haar soort in de wereld, alle tumult en agressie heeft overleefd is een wonder. Tijdens de Duitse bezetting werd een deel verborgen, het grootste deel van de verzameling werd in 1943 onder supervisie van de beruchte partijideoloog Alfred Rosenberg afgevoerd naar het *Institut zur Erforschung der Judenfrage* in Frankfurt. Dat had tot doel om de joodse cultuur te bestuderen terwijl tegelijkertijd de Holocaust zich voltrok. Uiteindelijk belandde de hele collectie in kasteel Hungen nabij Frankfurt. Na de bevrijding werd ze daar aangetroffen door het Amerikaanse leger. Zo bleef de collectie bewaard en werd in 1946 weer naar Amsterdam overgebracht. In de decennia daarna werd de bibliotheek verwaarloosd. Om de waardevolle manuscripten en boeken te redden werd een deel overgebracht naar Jeruzalem. Dat deel van de verzameling keerde pas weer terug in 2000.

Deze uitzonderlijke zwerftocht draagt alleen al een verplichting in zich: erfgoed vraagt om onderhoud. Zo leert Ets Haim ons iets anders dan wat Stefan Zweig in 1935 dacht, namelijk dat papier misschien toch sterker is dan ijzer. Deze geschiedenis van meer dan vier eeuwen toont de kracht van het gedrukte woord. Met de boekdrukkunst heeft de democratie vleugels gekregen en het is geen toeval dat Amsterdam zo'n vooraanstaande rol speelde als 'uitgeverij van de wereld'. De vrijheid

staat of valt met vrijheid van meningsuiting en die begint met gewetensvrijheid.

Dat de tolerantie heel dubbelzinnig was in de dagen dat Portugese joden zich hier vestigden is goed af te lezen aan een uniek document in de bibliotheek. Het betreft de *Remonstrantie* van de beroemde jurist Hugo de Groot uit 1615, waarin hij richtlijnen wilde vastleggen voor de vestiging van joodse gemeenschappen in de jonge Republiek. Ook al was die tekst op verzoek van de Staten van Holland geschreven, de richtlijnen zijn nooit ingevoerd. Wel waren er al eerder aparte verordeningen in Alkmaar, Haarlem en Rotterdam, die in een dialoog met de joodse gemeenschap tot stand kwamen en liberaler waren dan wat De Groot voorstelt.

Ik citeer deze tekst van Hugo de Groot iets uitvoeriger, want we mogen de tolerantie van de zeventiende eeuw vieren, maar moeten wel beseffen dat die beperkt was. Deze eeuw toont een begin van de vrijheid, zeker niet de voltooiing ervan. Wat telkens opvalt bij een afdaling in de geschiedenis is de kwetsbaarheid van de gewetensvrijheid, een vrijheid die de joodse gemeenschap zo koesterde na de gedwongen bekering in de landen van herkomst. Die gewetensvrijheid en de vrijheid van meningsuiting waren – en zijn – niet vanzelfsprekend.

De aanleiding voor het verzoek aan De Groot was de bekering van een drietal inwoners van Hoorn tot het jodendom. Een paar bekeringen werden blijkbaar al ervaren als een ontwrichting van de bestaande orde. De grenzen werden toen nauwlettend bewaakt en dus toog de pensionaris aan het werk. Hij maakte er zich niet gemakkelijk van af. Het is een boeiende tekst waarvan sommigen beweren dat De Groot zich louter om tactische redenen in zo veel bochten wrong. Hij schreef immers in een tijd dat de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten fel waren. De Groot wilde de godsdienstvrijheid voor joden verdedigen en probeerde tegelijk de steile calvinisten voor zich te winnen door hun mogelijke bezwaren in zijn beschouwingen mee te nemen.

Een andere duiding is dat ook De Groot zo zijn eigen tegenstrijdigheden had en als kind van zijn tijd deelde in sommige vooroordelen en

in ieder geval een beperkter idee had van religieuze tolerantie dan nu gangbaar is. Zijn beroep op de klassieken was dubbelzinnig: hij leest in die teksten dat er aan de joodse gemeenschappen geen bijzondere belastingen mogen worden opgelegd, maar ook dat de bouw van nieuwe synagogen moet worden verboden. Verder zouden joodse gemeenschappen geen eigen rechtssysteem mogen hebben.

De tekst van De Groot toont ons op een indringende manier hoe in die dagen over de religieuze tolerantie werd geschreven. Het probleem van zijn tolerantiebegrip is dat hij uit vrees voor de openbare orde, die werd bedreigd door godsdiensttwisten, een grote rol voor de staat zag weggelegd: als het om kerk en staat ging zou de staat het laatste woord moeten hebben. De Groot stelt zich de vraag waarom godsdienstvrijheid voor de joodse gemeenschap moet worden toegestaan, terwijl ook hij van mening is dat hun geloof de sociale samenhang van het land zal ondermijnen. In zijn eigen woorden: 'Aangezien eenheid op het gebied van religie de grootste kracht is van een sterke staat, is het niet raadzaam mensen in het land op te nemen van wie de religie zo veel van de onze verschilt. Omdat immers alleen al de aanblik van deze mensen de zwakken van geest aan het twijfelen brengt omtrent de belangrijkste zaken die nodig zijn voor onze zaligheid.' Zo begint zijn zoektocht naar een antwoord op de vraag welke vrijheden aan joodse gemeenschappen worden gegund.

Ten dele lost hij deze vraag op door de godsdienstvrijheid te zien als het voorportaal van een bekering tot het christendom: 'Voor deze persoonlijke en algemene bekering moeten alle christenen hun best doen, wat niet kan gebeuren indien men de joden uitsluit van de omgang met christenen.' Zijn richtlijnen maken duidelijk waarom zijn tolerantie niet is gebaseerd op wederkerigheid: 'Een christen die zich tot het jodendom bekeert, zal worden verbannen uit het land.' Nog duidelijker: 'Geen joodse man zal een christelijke vrouw mogen huwen op straffe van met het zwaard gestraft te worden.' Anders gezegd: met de doodstraf. De tekst wemelt van zulke inbreuken op het idee van wederkerigheid, het idee dat het recht van de een onlosmakelijk verbonden is met het recht van de ander. Nog een voorbeeld: 'Indien een joodse man of vrouw met

een christelijke man of vrouw buiten het huwelijk gemeenschap heeft, dan zullen beiden met geseling worden gestraft en worden verbannen uit het land met confiscatie van bezittingen.'

Tegelijk slaat De Groot een heel andere toon aan. Hij beroept zich op het natuurrecht dat uitgaat van de onvervreemdbare rechten die eenieder heeft: 'Uit deze natuurlijke verwantschap komt ook de gastvrijheid voort die bestaat uit het ontvangen en goed behandelen van vreemdelingen. De volken die vreemdelingen hebben geweerd, worden snel uitgemaakt voor barbaren en onnatuurlijke mensen.' Hier horen we de rechtsgeleerde die wereldwijd indruk heeft gemaakt met zijn studies over het internationale recht. Op deze principiële stellingname volgt, iets verderop, een andere wending: 'Men brengt hier tegenin, dat de joden de christenen haten. Dat is waar. Maar het past ons te tonen dat wij christenen zijn en geen joden – God geve, dat christenen niet deels de oorzaak zijn van de haat die de joden hen toedragen.' Hoeveel dubbelzinnigheden kun je in een paar zinnen kwijt.

We mogen dankbaar zijn dat het manuscript van Hugo de Groot bewaard is gebleven in de bibliotheek. In de oorspronkelijke verzameling van Ets Haim treffen we daarentegen geen enkel boek van of over Spinoza aan. Het laat zien dat er genoeg vragen zijn over de tolerantie van de joodse gemeenschap én over de tolerantie binnen die gemeenschap. Pas door de toevoeging van de collectie van Montezinos zijn er enkele werken van de beroemde filosoof – onder meer diens *Nagelaten schriften* uit 1677 en *De rechtzinnige theologant* uit 1693 – terug te vinden. Het titelblad van de nagelaten werken vermeldt als schrijver B.d.S. en verder geen uitgever. Het is duidelijk dat men vreesde voor de censuur: het werk van Spinoza werd in de zeventiende eeuw herhaaldelijk getroffen door verboden.

Baruch de Spinoza, die zo'n vijftig jaar na Hugo de Groot werd geboren, legde op een heel andere manier de grenzen van de tolerantie bloot – allereerst binnen de Sefardische gemeenschap van de hoofdstad. Zijn levensverhaal, en vooral zijn verbanning uit die gemeenschap in 1656, laat zien dat binnen elke geloofskring de verleiding om andersden-

kenden uit te stoten aanwezig is. De beslotenheid die bescherming biedt kan zich keren tegen dissidente stemmen. Zeker in een eeuw waarin de verdraagzaamheid zo moeizaam moest worden bevochten.

De excommunicatie van de toen drieëntwintigjarige filosoof was totaal: niemand mocht meer met Spinoza omgaan of hem schrijven. De tekst van de ban leest als een karaktermoord met voorbedachten rade: 'Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij als hij zich neerlegt en vervloekt zij hij als hij opstaat. Vervloekt zij hij als hij weg gaat en vervloekt zij hij als hij terugkeert. De Heer zal zijn naam uitwissen.'

Er was genoeg in Spinoza's denken dat hevig tegen het zere been van de leerstelligheid stootte: de opvatting dat het joodse volk niet is uitverkoren; de stelling dat Mozes de eerste vijf Bijbelboeken niet heeft geschreven; of het idee dat God niet boven de natuur is verheven en in zekere zin met de natuur samenvalt. Zo wordt in zijn denken de weg vrijgemaakt voor een moderne lezing van de Bijbel, iets wat Erasmus al op zijn eigen manier had gepraktiseerd.

Spinoza was in alles een tegendraadse stem. De historicus Jonathan Israel ziet in hem een wegbereider van het 'radicale verlichtingsdenken': 'In de eeuw tussen 1650 en 1750 kon niemand wedijveren met Spinoza's roep als voornaamste uitdager van de beginselen van geopenbaarde religie, van gangbare ideeën, van traditie, moraliteit en wat alom werd gezien als van hogerhand gegeven politiek gezag.' Aan de betekenis van Spinoza voor het westerse denken over religie en filosofie, staat en kerk, kan niet worden getwijfeld.

Dat verklaart ook de felle reacties op zijn *Theologisch-politiek traktaat* van 1670. Niet alleen in joodse kring, maar meer nog in de christelijke wereld van die dagen. Het boek werd vrijwel onmiddellijk door de synode van Amsterdam op de lijst van verboden boeken geplaatst, zo ontwrichtend werd de inhoud ervan geacht te zijn. Het 'obscene', 'gevaarlijke' en 'godslasterlijke' boek moest met kracht worden geweerd, zo viel in het besluit te lezen. Toch was het kenmerkend voor de wereldse overheden dat ze lang aarzelden om deze ban ook uit te voeren: het zou tot 1674 duren voordat de daden op de woorden volgden.

Al op de titelpagina formuleert Spinoza in heldere bewoordingen de inzet van zijn traktaat. Het is een betoog 'waarin wordt aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen'. Het gaat hem om de scheiding van filosofie en theologie, van geloof en wetenschap en daarmee om de grondslagen van een seculiere staat die zich niet in geloofszaken mengt. Spinoza zet uiteen waarom elke poging om in een samenleving met een veelheid van ideeën eenheid van religieus of politiek denken op te leggen, wel moet mislukken. Filosofie en wetenschap kunnen alleen in vrijheid gedijen.

Het geloof heeft een eigen strekking en 'is slechts uit het oogpunt van gehoorzaamheid heilzaam'. Daarom verschillen filosofie en geloof hemelsbreed van elkaar: 'Het doel van de filosofie is niets dan de waarheid, van het geloof echter niets anders dan gehoorzaamheid en vroomheid.' Juist door het verschil tussen filosofie en godsdienst zo te benadrukken schept hij de ruimte om in volledige vrijheid te kunnen denken 'zonder daarmee een misdaad te plegen'. Waarheidsvinding door onderzoek en overgave aan een geloof hoeven elkaar niet in de weg te zitten.

Dat is een beslissende stap. En anders dan Hugo de Groot in zijn *Remonstrantie* kiest Spinoza zonder voorbehoud voor de wederkerigheid, al gebruikt hij dat begrip niet. Het doel van collectief handelen moet zijn 'om niemand op een andere wijze te behandelen dan men zelf behandeld wil worden, en tenslotte, om het recht van de een als zijn eigen recht te verdedigen'. Gelijke behandeling is de kern van elke democratische rechtsorde. Precies in het verwerpen van die wederkerigheid ziet Spinoza het euvel van alle sektarisme: 'Wij beschuldigen hen omdat zij deze zelfde vrijheid niet aan anderen willen gunnen, doch allen die niet denken als zij, ook al zijn dat zeer fatsoenlijke mensen, die de ware deugd gehoorzamen, toch als Gods vijanden vervolgen, en omgekeerd degenen die het met hen eens zijn, hoe zwak van gemoed ze ook zijn, toch als Gods uitverkorenen beminnen.' Spinoza weet waar hij het over heeft.

Wie de tolerantie voor zijn eigen gemeenschap vraagt – het doet er niet toe of die nu uit gelovigen of ongelovigen bestaat –, is gehouden

om dezelfde tolerantie op te brengen tegenover andersdenkenden. En de vrijheid die men als gemeenschap voor zichzelf vraagt moet toch ook worden gegund aan de individuen die deze gemeenschap vormen. Verdraagzaamheid kan niet als recht naar believen worden aangeroepen, het brengt een verantwoordelijkheid met zich mee. De werkelijkheid is weerbarstiger: alle leerstelligheid botst in meer of mindere mate met wederkerigheid.

De historicus Simon Schama legt in zijn geschiedenis van het jodendom goed uit wat er voor de leerstellige gelovigen op het spel stond: 'Spinoza vroeg hen om precies datgene op te geven wat ze in duizenden jaren bijeen had gehouden oog in oog met onophoudelijke vervolging, moord en onderdrukking: hun gevoel van een historische goddelijke uitverkiezing.' Daarom was de weerstand zo groot. Dat overkwam Spinoza al op jonge leeftijd en ook De Groot zou de gevolgen daarvan ondervinden. Orthodoxe gelovigen – of ze nu van christelijke, joodse of islamitische huize zijn – kunnen zich niet schikken in een relativering van hun zekerheden. De behoefte aan een letterlijke lezing van de heilige boeken blijkt van alle tijden en het liberale idee biedt geen genoegdoening. Toch kunnen zulke gelovigen met recht hun vrijheid opeisen in een open samenleving.

Zo levert de geschiedenis voorbeelden van de omgang met vrijheden in Amsterdam. Velen hebben het gezegd: de hoofdstad was een lichtpunt in een zee van onderdrukking. Het vaak subtiele spel van aandrang door onverzoenlijke predikanten en de ontwijkende reactie van regenten schiep een ruimte waarin de gewetensvrijheid kon opbloeien. Dat was een geschiedenis van vallen en opstaan.

Die vrijheid verongelukte op een dramatische manier tijdens de oorlogsjaren. De Duitse bezetting trof meer in het bijzonder de joodse bevolking van Amsterdam. Hoe de isolatie werd doorgevoerd kon ik goed zien aan de hand van het levensverhaal van mijn grootvader Herman Wolf, die we eerder tegenkwamen. Voor het boek dat ik over zijn leven en werk heb geschreven dwaalde ik rond in het stadsarchief. In de documenten die raakten aan de positie van joodse ambtenaren – mijn

grootvader voorzag in zijn levensonderhoud als leraar Duits – zie je hoe de uitsluiting zich stap voor stap voltrok.

De joodse leerkrachten werden formeel op 1 maart 1941 ontslagen, maar waren al eerder van de scholen geweerd. Wanneer Wolf thuiskomt na de laatste dag op zijn oude school – de Openbare Handelsschool op het Raamplein – vertelt hij triomfantelijk hoe hij de deur heeft opengegooid tegen de rug van een Duitse soldaat die daar op de wacht staat. Een gebaar dat niet kan verhullen dat hij doodsbang is.

Na de leerkrachten volgen de leerlingen. En na de zuivering van de leerkrachten en de leerlingen werden uiteindelijk ook de leermiddelen gekuist. Op een lijst van de school waar Wolf tot 1 maart 1941 in dienst was, vinden we de boeken terug die bij het vak Hoogduitse taal- en letterkunde werden verboden. De lijst vermeldt de twee delen *Moderne deutsche Erzähler*, twee delen *Ausgewählte Prosa* van Stefan Zweig, en ten slotte *Illustrierte Geschichte der deutschen Literatur* – allemaal samengesteld of geschreven door Wolf.

Oog in oog met dit beschavingsverval – waar de autoriteiten van de bezette landen te veel in meegingen – begrijpen we de ontgoocheling van Stefan Zweig, en trouwens ook van mijn grootvader. Dat verval was nergens zichtbaarder dan in Duitsland, waardoor beiden literair en filosofisch zo waren gevormd. Wolf had zijn leven gewijd aan het denken en schrijven over het culturele erfgoed van zijn land van herkomst.

Je kunt in hun pessimisme ook een humanisme herkennen, dat het algemeen menselijke wil verdedigen tegenover de sektarische omarming van een kerk, een volk of een partij. Ze waren zich de kwetsbaarheid van dit credo zeer bewust. Wolf schreef in het fatale jaar 1933, kort na de machtsovername door Adolf Hitler: ‘Dat is de problematische, ja tragische situatie voor de Humanist in onze dagen: hij is er diep van overtuigd dat het geloof in de enige waarde van het Ras, het Volk, de Partij tot de meest gruwelijke schending van het zuivere en waarachtig menselijke leidt.’ Waarin ligt dan de tragische situatie voor de humanistische denker? ‘Hij kan deze overtuiging niet in concrete vormen en symbolen verduidelijken; hij moet steeds weer zien hoe de anderen mil-